

Matvieieva, L. V. 2007. Dolia vydatnoho slavista-ukrainoznavtsia Volodymyra Perettsa [The fate of the Outstanding Scholar Slavist and Ukrainianist Volodymyr Peretts]. *Skhidnyi svit*. № 2. S. 32–44. [in Ukrainian].

Peretz, V. M. 1902. *Istoriko-literaturnye issledovaniya i materialy. Iz istorii razvitiya russkoj poezii XVIII v.* [Historical and Literary Studies and Materials. From the History of the Development of Russian Poetry of the Eighteenth Century]. Sankt-Peterburg. [in Russian].

[Peretts, V. M.]. 1931, Vid redaktsii [From the Editorial Office]. In: Abramovych, D. *Kyievo-Pecherskyi pateryk (vstup, tekst, pryimky)*. Kyiv. Vol. I–VIII. [in Ukrainian].

Reva, L. 1999. Komisiia davnoho ukrainskoho pysmenstva pry VUAN: napriamy diialnosti [Commission ancient Ukrainian literature under VUAN: Areas of Activity]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*. T. 4. S. 116–117. [in Ukrainian].

Shapoval, A. 2019. Spivpratsia D. I. Abramovycha z Vseukrainskoiu akademiieiu nauk cherez pryzmu epistoliarnykh dokumentiv [D. I. Abramovych's Cooperation with All-Ukrainian Academy of Sciences Through the Prism of Epistolary Documets]. *Kyivski istorychni studii*. № 1 (8). S. 92–117. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2019.2.13> [in Ukrainian].

Shcherban, T. 1995. Vydatnyi vnesok u stanovlennia ukrainskoi nauky. Do 125-richchia vid dnia narodzhennia akademika V. M. Perettsa [An Outstanding Contribution to the Formation of Ukrainian Science. To the 125th Anniversary of the Birth of Academician V. M. Peretts]. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. № 1–2. S. 67–75. [in Ukrainian].

УДК 329.7(=411.16)

DOI: 10.20535/2307-5244.54.2022.264578

Гула В. Д.

ORCID: 0000-0003-1193-8048

кандидат історичних наук

Gula V. D.

PhD in History

НЕЗАЛЕЖНА ЄВРЕЙСЬКА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

*The Independent Jewish Workers Party
in the Soviet Historiography*

У статті проаналізовано інтерпретації ідеології та політичної діяльності Незалежної єврейської робітничої партії у радянській історіографії. Автор охарактеризував джерельну та методологічну базу різних історіографічних напрямків, пояснив трансформації поглядів на роль цієї партії у загальноросійському революційному русі. Запропоновано власну періодизацію історіографічного процесу.

Ключові слова: історіографія, Незалежна єврейська робітничка партія, робітничий рух, Бунд, Департамент поліції.

The article provides a historiographical analysis of the ideology and the interpretations of the political activities of the Independent Jewish Workers Party (IJWP) in the works of Soviet scientists. The author analyzes the sources and methodological basis of various historiographical trends and explains the transformation of the party's role interpretations in the all-Russian revolutionary movement.

The author offers the novel periodization of the historiographical process. The first stage (the early 1920's — 1933) is characterized by numerous publications of documents on the activities of the IJWP and the memoirs of its opponents from the Bund. Without denying the decisive role of the political police in the party's formation, the objective circumstances of socio-economic development were recognized, which led to the popularity of the ideas of economic struggle in the labor movement. The second stage (the 1960's – late 1980's) is determined by the dominance of Lenin's assessments of the IJWP ideology and activities. Lenin's works became the main source of relevant publications in Soviet historiography. Much attention began to be paid to the Zionist component of the party's ideology and its devastating criticism. Today, the introduction of a comprehensive view to the IJWP's past is relevant. This view involves a study of this organization's development, considering the socio-economic, cultural, and political situation in the Jewish environment. However, even today the activities of the IJWP are not given enough attention in scientific research. One of the reasons for this is the marginalization of this organization in Soviet historiography.

Keywords: historiography, Independent Jewish Workers Party, labor movement, Bund, Police Department.

Дослідження національно-політичних рухів на території Російської імперії початку ХХ ст., які пропонували альтернативні соціал-революційним методи вирішення національних, соціальних, економічних проблем, залишаються актуальними в історичній науці. Діяльність таких організацій довго залишалася поза увагою громадськості й наукової спільноти через перемогу в революційній боротьбі їхніх опонентів, які згодом установили однопартійну диктатуру не тільки в площині актуальної політики, а й в історичному вимірі. Саме ленінська фракція російської соціал-демократії була проголошена авангардом революційних сил, а розвиток політичної боротьби неухильно вів до її перемоги. Політичні конкуренти після 1917 р. поступово перетворювалися на маргінальні сили, позбавлені реальної підтримки та шансів на політичний успіх. Так поставала спотворена, дуже спрощена картина революційного процесу початку ХХ ст. Ситуація почала змінюватися після розпаду СРСР і на сьогодні реконструкція складної картини передреволюційного політичного протистояння триває й залишається актуальною. Проте досі діяльності окремих антибільшовицьких сил у російському революційному русі не приділяється достатньо уваги у наукових дослі-

дженнях; однією з причин цього є маргіналізація діяльності відповідних організації у радянській історіографії.

Однією з таких організацій була Незалежна єврейська робітничка партія (НЕРП), створена в Мінську 1901 р. (в окремих документах цієї партії фігурує назва Єврейська незалежна робітничка партія. У подальшому ми використовуватимемо перший, поширеніший в історіографії, варіант назви партії). Дана політична сила формувалась у тісному контакті з російською політичною поліцією, яка прагнула, шляхом стимулювання успішної (за підтримки поліції) економічної боротьби та сіоністської пропаганди, відділити єврейські робітничі маси смуги осілости від соціалістичних революційних організацій, насамперед Бунду. Найбільшу активність організація розвинула в Мінську та Одесі й швидко здобула кількісну перевагу над місцевими революційними рухами. Однак для її подальшої успішної роботи слід було проводити політичні та економічні реформи в напрямку лібералізації громадського життя та розвитку робітничого законодавства, на що тогочасна влада так і не наважилась. Адже будь-яка лібералізація створює потенційну загрозу чинній владі, тому зрештою і був обраний шлях консервації наявного стану справ, і діяльність НЕРП була припинена 1903 р.

Метою статті є з'ясування джерельної та методологічної бази праць радянських науковців, присвячених діяльності НЕРП.

Методологічні принципи та засоби статті: наукова об'єктивність, історичний плюралізм, контент-аналіз публікацій із зазначеної теми, — дали змогу пояснити причини та обставини, за яких змінювалися інтерпретації ролі організації в загальноросійському революційному русі.

Наукове дослідження діяльності НЕРП розпочалося після встановлення радянської влади. Звісно, в період її політичної активності з табору прибічників і опонентів виходили численні агітаційні публікації. А один з очільників НЕРП, Г. Шасвич, навіть написав історію партії, вилучену в нього під час обшуку та опубліковану лише на початку 1920-х рр. (Бухбиндер, Н. 1926). Слід також відзначити працю А. Морського (В. фон Штейна) та відповідь на неї С. Зубатова. Морської описав діяльність М. Вільбушевич (очільниці НЕРП) у Мінську та Г. Шасвича в Одесі досить упереджено. На його думку, спроба легалізувати робітничий рух сприяла його радикалізації, натомість розвиток інституту фабричної інспекції міг утримати його в рамках закону (Морской, А. 1913). У відповіді (опублікованій лише після революції через заборону з боку Департаменту поліції) С. Зубатов виправдовував Г. Шасвича, вказуючи на неможливість швидко впоратися з розвиненим революційним рухом шляхом діяльності легалізаторської організації (Зубатов, С. 1917). Така полеміка перебувала повністю в рідніщі тогочасної міжвідомчої боротьби й відповідні публікації мали насамперед політичні цілі, а не наукові.

Ситуація змінилася після приходу до влади більшовиків. І тут ми можемо виділити перший етап розвитку радянської історіографії НСРП. Він характеризувався публікацією документів організації з архівів політичної поліції, листування начальника Московського охоронного відділення С. Зубатова з М. Вільбушевич та спогадів колишніх діячів Бунду про роботу з «незалежними». Згадана праця Г. Шасвича була опублікована тоді ж. Значна увага до проблематики пояснювалася відкриттям архівів царської політичної поліції й відносною свободою публіцистичної діяльності у 1920-ті рр. Створення та діяльність НСРП сприймалися як брудна справа старого режиму, яка потребує засудження й переосмислення. До того ж авторами відповідних публікацій були колишні діячі Бунду, які примирилися з радянською владою і прагнули ствердити в радянському баченні революційного процесу, який тоді якраз формувався, образ власної організації як істинно пролетарської та марксистської. Публікувалися програмні документи НСРП, листування її лідерів із представниками поліції, спогади колишніх членів. Таким чином, викривалися темні сторони діяльності царської поліції, пов'язані з маніпуляціями, провокаціями, підкупом окремих діячів революційного руху для його подальшої дискредитації. Рядові учасники подібних провладних політичних рухів у публікаціях 1920-х рр. мали вигляд ошуканих ідеалістів, які прагнули покращити умови життя та праці робітників.

Підставою для створення НСРП з боку єврейського робітничого руху стало зміщення акцентів у діяльності Бунду, обумовлене економічною ситуацією в губерніях Західного краю: «Перехід Бунду до чисто політичної боротьби, перебудова організації з посиленням централізму ... викликали незадоволення численних членів організації. В економічній боротьбі ... були досягнені великі успіхи. Йти далі можна було тільки шляхом економічного терору. Бунд починає обережніше ставитися до страйків... Відсталим елементам здавалось, що Бунд в ім'я соціал-демократичних принципів приносить у жертву інтереси робітників» (Чемериский, А. & Рафес, М. & Фрумкіна, М. 1922, с. 327). Н. Бухбіндер досліджував відносини між Бундом та НСРП на рівні окремих комітетів (Бухбіндер, Н. 1922, с. 208–285). Також він опублікував низку документів, зокрема, вилучену під час поліцейського обшуку працю Г. Шаєвича, в якій автор стверджував: «Для розуміння сутності нової партії необхідно бути знайомим з мотивами, якими керувались її засновники. То були палкі націоналісти, частково сіоністи, близькі до робітничої маси, які мали на меті націоналізувати її» (Бухбіндер, Н. 1922, с. 312). Сам Н. Бухбіндер вважав НСРП наслідком маніпуляції політичної поліції та кризи в діяльності Бунду. Також він визнавав вплив ідей сіонізму на керівництво партії. Як твердить Н. Бухбіндер, провідники НСРП «...старанно замовчували справжню мету, до якої вони прагнули, що полягала у знищенні революційної організації єврейського пролетаріату — Бунду, і переході єврейських робітників до сіоніст-

ської партії, попередньо подолавши серед них спротив проти цього дрібно-буржуазного громадського руху» (Бухбіндер, Н. 1922, с. 311).

Згаданий висновок підтверджується спогадами окремих діячів НЄРП, які опублікував член ЦК Бунду М. Рафес у журналі «Красный архив» 1922 р. О. Чемериский докладно описав арешт у Мінську, перебування в московській в'язниці, бесіду з С. Зубатовим, а також формування НЄРП. Він наголошував на антисіоністській позиції партії, хоча й з певними уточненнями: «Організація загалом була ворожою до сіоністів. Вільбушевич, сама не сіоністка, робила їм всілякі послуги... і, здається, домоглася дозволу на їхній з'їзд. Мотивувались ці послуги представникам сіонізму тим, що за умов відсутності легальних проявів громадськості, неможливе існування ніякого руху. Загальною ідеологією було створення організації, яка охоплювала би всіх робітників» (Чемериский, А. & Рафес, М. & Фрумкіна, М. 1922, с. 318). Дана теза викликає сумнів, оскільки листування М. Вільбушевич із С. Зубатовим (Заславский, Д. 1923) та згадана праця Г. Шаєвича нашттовхують на цілком протилежні висновки, хоча загалом можна припустити поширеність антисіоністських настроїв серед рядових членів організації, особливо, враховуючи їх бундівське минуле. В коментарі до цих спогадів М. Рафес озвучив панівний в історіографії 1920-х рр. погляд на взаємовплив Бунду та НЄРП: «Боротьба між Бундом та «незалежною євр.[ейською] робітничою партією», яку підтримали єврейські сіоністи (зі щойно створеними тоді першими групами робітників-сіоністів включно) та єврейські ліберали, ця боротьба була боротьбою двох напрямків у робітничому русі у критичний для нього момент» (Чемериский, А. & Рафес, М. & Фрумкіна, М. 1922, с. 323).

Для радянської історіографії НЄРП дуже характерною рисою є її пов'язаність з історіографією Бунду. Очільники «незалежних» вийшли з лав Бунду. Саме Бунд найбільше постраждав від діяльності цієї партії та докладав найбільших зусиль для протистояння з нею. Водночас частина активних «незалежних» після руйнації їхньої організації повернулася до лав Бунду. А підкреслення власного національного обличчя було характерним для обох організацій. НЄРП схилилася до сіонізму, не проголошуючи такі прагнення публічно, а Бунд — до національно-культурної автономії. І обидва ці варіанти вирішення національного питання засуджувала більшовицька фракція російської соціал-демократії. А оскільки інтерпретації певних процесів у радянській історичній науці дуже сильно залежали від їхнього тлумачення в партійній верхівці, то в подальшому зв'язок Бунду з НЄРП матиме вирішальне значення для реконструкції соціалістичного руху серед єврейських мас. Д. Заславський та Н. Бухбіндер розуміли сіоністську складову програми НЄРП як спробу придушити єврейський соціалістичний рух шляхом розробки загальнонаціональної месіанської ідеї, яка об'єднала б антагоністичні соціальні класи.

Засудження бундівського «націоналізму» в статті С. Діманштейна «Бунд на II з'їзді партії» означало згортання досліджень єврейського робітничого руху в радянській історіографії загалом: «Акімов-Махновець ... пішов ще далі у звеличенні Бунду та захисті його націоналістичних положень: "... після тисячоліть поневолення євреї відроджуються для національного життя, і це ускладнює завдання для єврейського пролетаріату, формує потребу у національній соціал-демократії". Це була завершена націоналістична концепція, яка могла бути застосована для обґрунтування й сіонізму...» (Діманштейн, С. 1933, с. 110). Зрозуміло, що після цього НЕРП могла згадуватися лише в контексті боротьби більшовиків проти дрібнобуржуазно-націоналізму.

Таке засудження тісно пов'язане з поглядами В. Леніна на єврейське питання. У статті «Асиміляція чи окремішність» він підтримує тезу про те, що євреї не є нацією. Така позиція була зумовлена спрощеним і однобачним баченням розвитку єврейського питання: «У всій Європі падіння середньовіччя та розвиток політичної свободи йшли поряд з політичною емансипацією євреїв, переходом їх від жаргону до мови того народу, серед якого вони живуть, і взагалі, безперечним прогресом їхньої асиміляції з навколишнім населенням. ... Невже можна пояснити випадковістю той факт, що саме реакційні сили всієї Європи та особливо Росії виступають проти асиміляції євреїв?» (Ленін, В. 1924, с. 39–40). Тобто, для лідера більшовиків основна проблема полягала у владі поміщиків і капіталістів у Російській імперії, яка, виходячи з власних інтересів, сприяла ізоляції євреїв та підтриманню антисемітських настроїв у суспільстві. У свою чергу, єврейська буржуазія прагнула конвертувати власну фінансову могутність у політичний вплив, чому й мав слугувати сіоністський рух. Натомість єврейські робітники мали влитися до єдиної загальноросійської соціал-демократичної партії, сприяти поваленню самодержавства в Росії, що в перспективі призвело б до зникнення антисемітизму. Інтерпретація будь-яких проявів національно-визвольної боротьби євреїв як інструменту для посилення влади буржуазії впливатиме на радянську історіографію аж до падіння СРСР.

Наступний етап розвитку історіографії припав на 1960–1980-ті рр. У цей період відновлюються наукові дослідження небільшовицьких соціалістичних сил. Щоправда, ці дослідження велися суто в рамках боротьби більшовиків проти дрібнобуржуазних націоналістичних течій у соціалістичному русі. Першою роботою стала стаття О. Кареліна «Російський поліцейський соціалізм (зубатовщина)» (Карелін, А. 1968, с. 41–58). Автор, на основі доробку історіографії 1920-х рр., намагався представити НЕРП як витвір виключно політичної поліції, сформований для розколу революційного руху, не вбачаючи суттєвих внутрішніх суперечностей у середовищі російської соціал-демократії та не аналізуючи ситуацію з єврейським питанням. Звернення

дослідників до забутої та часом небезпечної теми історії єврейського робітничого руху пояснювалося також політичними мотивами, а саме: протистоянням із сіонізмом на міжнародній арені. Ця мотивація висловлювалася в окремих працях цілком відверто (Панавас, Ч. 1972, с. 4–5). Зрозуміло, що в контексті політичної практики Бунду всі вони були викривальні: Бунд критикувався за опозицію до курсу В. Леніна та більшовиків з національного питання та в поглядах на організаційний устрій партії. Відповідно, тепер цю організацію дослідники інтерпретували з погляду історії КПРС, як дрібнобуржуазну націоналістичну течію в загальноросійському соціал-демократичному русі. М. Бич у роботі, присвяченій робітничому руху початку ХХ ст. на території Білорусі, по-новому поглянув на сутність НЄРП (Бич, М. 1973). Якщо раніше цю партію розглядали тільки як витвір політичної поліції Російської імперії для розколу робітничого руху, то тепер основою НЄРП проголошувався Бунд: «Він виховав у своїх лавах творців і керівників НЄРП. Його професійні союзи і страйкові каси створили основу мінської “партії”. Його сепаратистські й націоналістичні ідеї підготували ґрунт для об’єднання НЄРП з поалей-сіоністськими організаціями. Відповідно, він був одним з ідейних батьків НЄРП» (Бич, М. 1973, с. 152). Такі висновки автора ґрунтувалися переважно на дослідженні шляхів зростання цієї організації: справді, вона кількісно збільшувалася за рахунок членів бундівських професійних об’єднань і очолювали її колишні бундівці. Однак у той час інших організацій, які б об’єднували єврейське робітництво, не існувало. А національні прагнення НЄРП були абсолютно протилежними ідеології Бунду; концепція національно-культурної автономії якраз і стала реакцією на загрозу з боку робітничого сіонізму. Національна позиція НЄРП безпосередньо вплинула на оформлення відповідної частини програми Бунду. Так, III з’їзд 1899 р. висунув вимогу лише громадянського рівноправ’я євреїв, а вимога національно-культурної автономії з’явилася уже в рішеннях наступного з’їзду, в травні 1901 р.: «З’їзд визнає, що держава подібна Росії, що має у своєму складі багато різних національностей, має у майбутньому перетворитися на федерацію національностей з повною автономією кожної з них незалежно від займаної території»¹. Економічна боротьба «незалежних» також позначилася на тактиці Бунду: IV з’їзд обмежив наступальні страйки в тих галузях промисловості, де було досягнуто максимум покращення умов праці². Це стало реакцією на критику Бунду за нехтування матеріальними інтересами робітників на користь власних політичних амбіцій.

Значна увага в даний період приділялася також відносинам Бунду та сіонізму. Ця проблематика розглядалась без чіткого зв’язку з НЄРП, однак доповнювала уявлення про місце цієї партії в єврейському громадсько-полі-

¹ Бунд. Документи и материалы. 1894–1921. Москва, 2010. С. 177.

² Бунд. Документи и материалы. 1894–1921. Москва, 2010. С. 165.

тичному житті. Ч. Панава, спираючись переважно на праці В. Леніна, доповнюючи їх матеріалами бундівської партійної преси та роботами М. Рафеса та Н. Бухбіндера, дійшов схожих висновків, хоч і не конкретизував їх стосовно НСРП. Аби довести спорідненість бундизму й сіонізму, автор процитував уривок із праці В. Жаботинського «Бунд і сіонізм», де йдеться про спорідненість цих двох напрямів єврейського громадсько-політичного життя. При цьому сіоністський рух у Російській імперії та його відносини з Бундом розглядаються виключно в рамках політичних гасел. Ч. Панава так оцінив сутність політичної діяльності Бунду: «Ставши на шлях боротьби проти єдності робітничого руху, за відокремлення єврейських трудящих від робітників інших національностей, він став активним провідником ідей сепаратизму та буржуазного націоналізму у єврейське робітничє середовище» (Панава, Ч. 1972, с. 110). Тобто, на відміну від історіографії 1920-х рр., тепер будь-який єврейський робітничий рух, що супроводжувався певними національними прагненнями, проголошувався однаково націоналістичним і ворожим справжній соціал-демократії, а тотожність НСРП та Бунду доводилась на основі праць В. Леніна й ігнорування документів єврейських робітничих організацій. Тим більше, що такий підхід вдало доповнював тогочасну антисемітську політику Радянського Союзу.

Отже, радянська історіографія діяльності Незалежної єврейської робітничої партії у розвитку пройшла кілька етапів та вирізняється низкою особливих дослідницьких підходів. Надзвичайний суспільний інтерес до таємниць поваленого царського режиму, з одного боку, та намагання колишніх бундівців довести свої революційні заслуги та влитись у післяреволюційну більшовицьку партію, з іншого, призвели в 1920-х рр. до появи численних публікацій, присвячених єврейському робітничому руху. По-перше, це були описи протистояння Бунду й політичної поліції, яка для досягнення мети з розколу революційного руху використовувала сіонізм та економізм. По-друге, публікації документів поліції щодо діяльності зубатівських організацій, зокрема НСРП. Авторами були здебільшого колишні члени Бунду; акцент у публікаціях робився на визначальній ролі Бунду в ліквідації НСРП та на підступних практиках політичної поліції щодо розколу єврейського робітничого руху. При цьому мотивація учасників організації пояснювалася не тільки зрадою революції на користь певних матеріальних благ, а й щирою вірою у перспективі легалізації руху та трансформації російського законодавства. Зведення історії революції в рамки єдиного канону, що почалося з кінця 1920-х рр., мало наслідком припинення публікацій, присвячених НСРП. Бунд у статті С. Діманштейна було проголошено дрібнобуржуазною націоналістичною організацією, яка лише розколювала загальноросійський робітничий рух. Відповідно, відпала необхідність підкреслювати його заслуги в протисто-

янні з зубатовщиною. Дана тематика повертається в радянську історіографію наприкінці 1960-х — на початку 1970-х рр. уже в контексті історії соціал-демократичного руху та боротьби більшовиків проти бундівського націоналізму, який і проголошувався причиною виникнення НЄРП. І хоча факти говорять про протилежне, автори чітко дотримувалися аксіоми про істинність ленінських оцінок діяльності, які давались у розпал політичної боротьби та були далекими від неупередженого наукового аналізу. Маргіналізація діяльності НЄРП в радянській історіографії досі негативно впливає на відповідні наукові дослідження. Тому на сьогодні актуальним є впровадження комплексного погляду на минуле НЄРП, що передбачає дослідження розвитку цієї організації з урахуванням соціально-економічної, культурної та політичної ситуації в єврейському середовищі. Також актуальним залишається аналіз їдишемовних джерел з діяльності організації, зокрема партійної преси. Це дасть змогу краще зрозуміти рушійні сили розвитку партії та її місце як у єврейському, так і в загальнодержавному громадсько-політичному житті Російської імперії.

Бич, М. 1973. *Развитие социал-демократического движения в Белоруссии в 1883–1903 гг.* Минск.

Бухбиндер, Н. 1926. *Зубатовщина и рабочее движение в России.* Москва.

Бухбиндер, Н. 1922. Независимая еврейская рабочая партия. По неизданным архивным документам. *Красная летопись.* № 2–3. С. 208–285.

Бухбиндер, Н. 1922. О зубатовщине. *Красная летопись.* № 4. 289–329.

Гула, В. 2019. Бунд і сіонізм: початок протистояння (1895–1903 рр.). *Архіви України.* Вип. IV (321). 82–89.

Диманштейн, С. 1933. Бунд на II съезде партии. *Борьба классов.* № 8–9. 106–113.

Заславский, Д. 1923. *Зубатов и Маня Вильбушевич.* Москва.

Зубатов, С. 1917. Зубатовщина. *Былое.* № 4. 157–178.

Карелин, А. 1968. Русский полицейский социализм. *Вопросы истории.* № 10. С. 41–58.

Козьмин, Б. 1928. *С. В. Зубатов и его корреспонденты: среди охранников, жандармов и провокаторов.* Москва, Ленинград.

Ленин о еврейском вопросе в России. 1924. Запорожье.

Морской, А. 1913. *Зубатовщина. Страничка из истории рабочего вопроса в России.* Москва.

Панавас, Ч. 1972. *Борьба большевиков против оппортунистической теории и политики Бунда (1903 — октябрь 1917 гг.).* Москва.

Рафес, М. 1923. *Очерки по истории Бунда.* Москва.

Чемериский, А. & Рафес, М. & Фрумкина, М. 1922. Воспоминания об «еврейской независимой рабочей партии». *Красный Архив.* Т. 1. С. 315–328.

Bich, M. 1973. *Razvitie sotsial-demokraticeskogo dvizheniya v Belorussii v 1883–1903 gg. [The Development of the Social-Democratic Movement in Belarus in 1883–1903].* Minsk. [in Russian].

Bukhbinder, N. 1926. *Zubatovshchina i rabochee dvizhenie v Rossii* [Zubatovschina and the Labor Movement in Russia]. Moskva. [in Russian].

Buhbinder, N. 1922. Nezavisimaja evrejskaja rabochaja partija. Po neizdannym arhivnym dokumentam. [Independent Jewish Labor Party. According to Unpublished Archival Documents]. *Krasnaja letopis*. № 2–3. S. 208–285. [in Russian].

Bukhbinder, N. 1922. O zubatovshchine [About Zubatovschina]. *Krasnaya letopis*. № 4. [in Russian].

Hula, V. 2019. Bund i sionizm: pochatok protystoiannia (1895–1903 rr.) [Bund and Zionism: Beginning of the Confrontation (1895–1903)]. *Arkhivy Ukrainy*. Vyp. IV (321). S. 82–89. [in Ukrainian].

Dimanshtein, S. 1933. Bund na II sjezde partii. [The Bund at the II Party Congress]. *Borba klassov*. № 8–9. S. 106–113. [in Russian].

Zaslavskiy, D. 1923. *Zubatov i Manya Vilbushevich* [Zubatov and Manya Vilbushevich]. Moskva. [in Russian].

Zubatov, S. 1917. Zubatovschina. [Zubatovschina]. *Byloe*. № 4. 157–178. [in Russian].

Karelin, A. 1968. Russkij policejskij socializm. [Russian Police Socialism]. *Voprosy istorii*. № 10. S. 41–58. [in Russian].

Kozmin, B. 1928. *S. V. Zubatov i ego korrespondenty: sredi okhrannikov, zhandarmov i provokatorov* [S. V. Zubatov and his Correspondents: among the Guards, Gendarmes and Provocateurs]. Moskva, Leningrad. [in Russian].

Lenin o jevreyskom voprose v Rossii. 1924. [Lenin about the Jewish Question in Russia]. Zaporozh'e. [in Russian].

Morskoy, A. 1913. *Zubatovshchina. Stranichka iz istorii rabochego voprosa v Rossii* [Zubatovschina. Page from the History of the Labor Question in Russia]. Moskva. [in Russian].

Panavas, Ch. 1972. *Borba bolshevikov protiv opportunisticheskoy teorii i politiki Bunda (1903 — oktjabr 1917 gg.)*. [The Bolshevik Struggle Against the Opportunist Theory and Policy of the Bund (1903 — October 1917)]. Moskva. [in Russian].

Rafes, M. 1923. *Ocherki po istorii Bunda*. [Essays on the History of Bund]. Moskva. [in Russian].

Chemeriskiy, A. & Rafes, M. & Frumkina, M. 1922. Vospominaniya ob «jevreyskoy nezavisimoy rabochey partii». [Memories about the «Jewish Independent Labor Party»]. *Krasnyiy Arhiv*. T. 1. 315–328. [in Russian].